

Yayın Geliş Tarihi: 31.08.2021

Yayına Kabul Tarihi: 26.05.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Malhut, Mustafa. "Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 89-114.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MESELESİ'NİN ULUSLARARASILAŞMASI VE İNGİLTERE

(THE INTERNATIONALIZATION OF THE
ARMENIAN QUESTION AND BRITAIN)

Mustafa MALHUT*

Öz: *Ermeni Meselesi Berlin Kongresi'nde uluslararası bir karakter kazanmıştır. Meselenin uluslararası bir sorun haline gelmesinin yolunu Ayestefenos Antlaşması'nda Rusya açmıştır; ancak antlaşma geçerlilik kazanamadığı için Ermeni Meselesi kesin olarak İngiltere'nin girişimleriyle Berlin Kongresi'nde uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Berlin Kongresi sırasında Ermeni konusunu kongreye dahil eden İngiltere olmuştur. İngiltere, Ermeni Meselesi'nin ele alındığı üç oturumda da konunun önde gelen muhatabı gibi davranmıştır. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni Meselesi uluslararası boyutta meşruiyet kazanırken, dönemin dış politika belirleyicisi olan Büyük Güçler meselenin denetleyicisi konumuna getirilmiştir. Berlin Antlaşması'nın ardından İngiltere, Ermeni Meselesi'nin uluslararası mahiyetini korumak ve meseleyi gündemde tutmak için büyük çaba göstermiş ve meselenin savunuculuğunu üstlenmiştir.*

Bu çalışmada Berlin Kongresi öncesinde ve Kongre sürecinde Ermenilerin İngiltere nezdindeki faaliyetleri, İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne yaklaşımı ve meselenin uluslararası karakter kazanmasında İngiltere'nin rolü ve etkisi ele alınacaktır. Ayrıca Osmanlı'nın bir iç meselesinin dış faktörler

* ORCID: 0000-0002-0421-3818

Öğr. Gör. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, mustafamalhut@akdeniz.edu.tr

tarafından nasıl şekillendirildiğinin altı çizilecektir. Böylece günümüze kadar gelen bir meselenin çıkış noktasına ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Berlin Kongresi, Berlin Antlaşması.*

Abstract: *The Armenian Question gained an international character at the Congress of Berlin. Russia opened the way for internationalization of this issue with the Treaty of Ayestefenos in first place, however because of the treaty could not become valid, the Armenian Question became an international issue at the Congress of Berlin with the initiatives of Britain. Britain brought the Armenian issue to the Congress of Berlin. Britain acted in leading position of this issue at the congress. With the 61th article of the Treaty of Berlin, the Armenian Question gained international legitimacy, and the Great Powers which were the foreign policy makers of that period, became the controller of that Question. After the Treaty of Berlin, Britain made great efforts to preserve the international character of the Armenian Question and to keep it on the agenda, undertook the advocacy of that Question.*

In this study, before and during the Congress of Berlin, the activities of Armenians in Britain, Britain's approach to the Armenian Question and the role and influence of Britain in the international characterization of the issue will be discussed. Additionally, it will be emphasized how an internal issue of the Ottoman Empire is shaped by external factors. Thus, it will be illuminated to the starting point of the question that has reached the nowadays.

Keywords: *Armenian Question, Britain, Ottoman Empire, the Congress of Berlin, the Treaty of Berlin*

Giriş

Ermeni Meselesi Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle uluslararası bir mesele haline gelmiştir. İlk defa uluslararası bir metinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumu, ele alınması ve düzeltilmesi gereken bir mesele olarak yer almıştır. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması, nihai bir barış antlaşması değildir. Osmanlıca metnin başında sulh başlangıcı ya da ön barış anlamını taşıyan *Mukaddemat-ı Sulhiye*, benzer şekilde İngilizce metinde *Preliminary Treaty of Peace* yazması Osmanlı ve Rusya haricinde İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan müteşekkil Büyük Güçlerin onayına duyulan ihtiyacı yansıtmaktadır. Bu amaçla Berlin'de toplanan kongrede antlaşma maddeleri ve şartları masaya yatırılmış ve Ermeni Meselesi tam anlamıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle uluslararası karaktere sahip bir mesele haline gelmiştir.

Bu durum konuyla ilgili çalışmalarda sıklıkla tekrarlanmaktadır. Ancak neden/ne amaçla, nasıl/ne şekilde, hangi argümanlarla ve özellikle hangi devlet veya devletlerin müdahalesiyle meselenin uluslararasılaştığı, üzerinde daha fazla durulması gereken sorulardır. Meselenin genişlemesi ve içinden çıkılması güç duruma dönüşmesinde İngiltere ve Rusya'nın rolü gayet iyi bilinmesine karşılık, meselenin başlangıcında öncülüğü üstlenen İngiltere'nin rolü ve politikasının belirlenmesi biraz daha arka planda kaldığı için çalışmada bu hususa odaklanılmaktadır. Berlin Kongresi öncesinde ve Kongre görüşmelerinde İngiltere'nin Ermeni politikası ve meseleyi nasıl kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirdiği ve uluslararası boyuta taşıyıp orada tutunmasını sağladığı çalışmanın temelinde yer almaktadır.

Günümüze kadar boyut değiştirerek süregelen bu mesele geçmişte olduğu gibi bugün de sadece Türkler ile Ermeniler arasındaki bir konu değildir. Süreç içinde farklı zamanlarda konuyu gündeme getiren veya gündemde tutmaya çalışan uluslararası aktörler değişmesine rağmen değişmeyen hakikat konunun dış politika malzemeleri arasında sürekli yer bulduğudur. Bu nedenle meselenin uluslararası arenaya çıkış noktasının tayini bugünkü gelişmelere de ışık tutabilecek mahiyettedir.

1. Berlin Kongresi Öncesinde İngiltere Nezdindeki Ermeni Faaliyetleri

93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu son yüzyıllardaki yenilgilerinin en büyüğünü yaşamıştır. *Avrupa*

Uyumu'nu ve 1856 Paris Antlaşması ile belirlenmiş yükümlülük ve sınırlamaları çiğneyerek savaşa girişen Rusya, bir taraftan İstanbul kapılarına diğer taraftan Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Osmanlı'nın yenilgiyi kabul etmekten başka çaresi yoktur.

Savaş Osmanlı ile Rusya arasında yapılmıştır. Ancak barış, büyük güçler açısından sadece Rusya'nın inisiyatifine bırakılamayacak derecede önemlidir. Barışın getireceği yeni statükonun kabul görmesi büyük güçlerin kabul edebileceği şartlar ve esaslara bağlıdır. Bu nedenle Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması, Berlin'de toplanan kongrede yeniden şekillenmiş ve nihai haline getirilmiştir. Barış savaşan tarafları ne kadar memnun ettiğinden çok *Avrupa Uyumu* ve Büyük Güçlerin memnuniyeti kıstasıyla son halini almıştır. Ayastefanos'ta yer alan pek çok konu değiştirilirken Osmanlı İmparatorluğu yenilginin bedelini sırtlanmak zorunda kalmıştır. Yapılan değişiklikler bazı açılardan Osmanlı lehine düzenlenmiştir. Ancak Berlin'de imzalanan antlaşmayla sadece Rusya ile muhatap olunmayacak birçok yeni mesele ortaya çıkmış ve imparatorluğun sonuna kadar bazılarıyla uğraşılmak zorunda kalınmıştır. Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin giderek azalması, Osmanlı-Yunan ve Osmanlı-Karadağ sınır meselesi, Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve çok daha sonra ilhakı, Bulgaristan'ın idaresi, Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliğinin kademeli olarak kaybı gibi meseleler Berlin Antlaşması'nın Osmanlı yönetimine kısa veya uzun vadeli sonuçları olarak gün yüzüne çıkmıştır. Berlin Antlaşması'nın Osmanlı'ya miras bıraktığı meselelerden bir diğeri de Ermeni Meselesidir.

93 Harbi'ni Ermeni Meselesinin uluslararasılaşması açısından bir milat olarak görmek yanlış olmayacaktır. Savaşın gidişatı ve sonuçlarını fırsata çevirmek isteyen veya fırsat olarak değerlendiren Ermeniler, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısındaki basın, misyonerlik, örgütlenme ve Ermeni Millet Nizamnamesi ile başlayan faaliyetlerine bu dönemde ivme kazandırmışlardır. Faaliyet alanlarının temelinde bir ya da birden çok devletin desteğini almak yatmaktadır. Böylece 93 Harbi sonrasında barış sürecinde seslerini duyurabilecek ve barışın esasları belirlenirken yeni durumdan kendilerine bir pay çıkarabileceklerdir.

Barış sürecinin açılmasıyla birlikte başlarında İstanbul Ermeni Patriği Nerses'in bulunduğu Ermeni ayrılıkçı kesimi gelişmelere müdahil olarak kendilerine yönelik kazanım elde etmenin yollarını aramışlardır. Önce Rus Çarı II. Aleksandr ile Prens Gorçakov'a isteklerini bildiren bir muhtıra kaleme almışlardır. Ardından Edirne'de Osmanlı ile Rusya arasındaki mütareke görüşmelerinin başlamasıyla buraya bir heyet göndermişlerdir. İlk kayda değer

başarılarını Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde ekleterek kazanmışlardır.¹

Münir Süreyya Bey “*Aslında o zamana kadar Ermeni meselesi hiç duyulmamıştır... Rus ordusu Ayastefanos'a geldiği zaman Patrik Nerses Varjabedian Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya başvurarak Ayastefanos'ta imzalanan sulh antlaşmasına Ermeni milleti lehine bazı maddeler koydurmuştur.*” demektedir.²

Hatırlamakta fayda var ki, Ermeni Meselesi'nin hemen her safhasında eğer bir ya da birden çok devlet meselenin içinde bulunduyorsa ki aksi pek nadirdir. Zira Ermeniler lehine kaydedilen gelişmeler ve başarıların arkasında yer alan ana motif ilgili devlet veya devletlerin çıkarlarıyla şekillenmiştir. Benzer durumlar Osmanlı Balkanlarındaki veya daha sonra Arap coğrafyasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerde de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü açmaz ve zor durum nedeniyle Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde ilk defa uluslararası siyasi bir metinde Ermenilerden bahsedilmesi doğal olarak Ermeni milliyetçilerini cesaretlendirmiş ve faaliyetlerini sürdürme/genişletme motivasyonu sağlamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın nihayetinde dönemin gelişmelerini takip eden, dış politikaya vakıf, uluslararası güç dengesini ve yeni kurulacak barışın esaslarında Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin baskın rolünü kestirebilen Ermeni toplumunun ileri gelenleri, toplumlarının geleceğinin Rusya'yla sınırlandırmamasının gerektiğini düşünmüşlerdir. Rusya tarafıyla başlatılan görüşmeleri de ihmal etmemekle birlikte, yeni stratejik hamleler doğrultusunda faaliyet alanlarını Avrupa başkentlerinde yoğunlaştırmışlardır.

3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasını takip eden günlerden başlamak üzere 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen yaklaşık dört aylık süreçte Ermeniler yoğun mesai harcamışlardır. Ayastefanos Antlaşması'nı izleyen günlerde Avrupa başkentlerinde Ermeni Meselesini duyurmak ve isteklerini hükümetlere iletmek üzere bir heyet kurulmuştur. Heyet içinde, eski Patrik Mıgırdıç Kırımyan ile Başpiskopos Horen Narbey, kâtip ve tercüman olarak Stefan Papazyan ile Minas Çeraz

1 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986): 3; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK (Ankara: Yayınları, 2011): 129; Erdal İlter, “Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü,” *OTAM Dergisi*, Sayı 6, (1995): 162-164; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987): 199-216; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: TTK Yayınları, 1985): 105.

2 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, 2001), 28.

bulunmaktadır. Narbey, Rus Çar'ı II. Aleksandr ile görüşmek için Petersburg'a hareket etmiştir. Kırımıyan ve Çeraz, Mart'ın üçüncü haftasında İstanbul'dan ayrılarak önce Roma sonra Fransa ve İngiltere'ye gitmiştir.

Büyükada, 21 Eylül 1878 yer ve tarihini taşıyan “*Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?*” adlı risalesiyle 1879 tarihli “*Ermenistan ve İtalya*” risalesinde Minas Çeraz, Ermeni heyetinin faaliyetleri, Berlin Antlaşması'ndaki kazanımları ve İngiltere'nin süreçteki rolü hakkında bilgi vermektedir. Çeraz risalesine başlarken Ermeni heyetinin 8 Mart 1878'te (20 Mart 1878) İstanbul'dan ayrıldığını ve 30 Temmuz 1878'te (11 Ağustos 1878) geri döndüğünü, faaliyetlerinin yaklaşık 5 ay sürdüğünü belirtmektedir. Sağlık sorunları yaşamasına rağmen bu sürecin iyi ve doğru anlaşılması için risaleyi yazdığını ifade etmektedir.³

Berlin Kongresi öncesinde Ermeni heyetinin hükümetler nezdinde yürüttüğü faaliyetlerin ne kadar etkili veya başarılı olduğunu tespit edebilmek güçtür. Ama heyetin özellikle İngiltere kamuoyunun dikkatini çekmesi ve meseleye ilgi uyandırması konusundaki çalışmalarının daha verimli geçtiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla yapılan çeşitli görüşmeler, toplantılar, basında çıkan makaleler ve konunun ilk defa olarak İngiliz parlamentosuna taşınması gibi girişimler ve gelişmeler heyetin İngiliz kamuoyunu kendi lehine çekmesine yardım etmiştir.

Ermeni heyeti İtalya'da bir hafta ve Fransa'da 10 gün kalmalarına rağmen İngiltere'de 2 ay kadar temaslarda bulunmuşlar ve faaliyet yürütmüşlerdir. Kırımıyan ve Minas Çeraz, Haziran'ın ilk haftasına kadar faaliyetlerini sürdürecekleri İngiltere'ye 11 Nisan 1878'te ayak basmışlar ve vakit kaybetmeden işe koyulmuşlardır. Heyet İngiltere'deyken Ermeni cemaatiyle temas halindedir. Önde gelen Ermenilerle bir araya geldiler, çeşitli toplantılara ve Ermeni kiliselerinin ayinlerine katılmışlar, diğer dini liderlerle bir araya

3 Risalelerin Osmanlıca özeti için bkz., *BOA, Y. PRK.A., 3/25*, “Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?” adlı risalenin özeti Layard tarafından 21 Kasım 1879'da Salisbury'ye gönderilmiştir. Layard'ın gönderdiği Fransızca özet ve çevirisi için bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, 21 November 1879,” *British House of Command Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria*, 154-156. Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*, Vol.1, (Ankara: TTK Printing Office, 1989), 601-606; Bilâl N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Türkçesi: Şinasi Orel (Bilgi Yayınevi, 1986), 346-350. “Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?” adlı risalenin Ermeniceden çevirisi için bkz., Uras, *Tarihte Ermeniler*; 266- 269. Söz konusu risaleler iki çalışmaya konu olmuştur. Bkz., Fikretin Yavuz ve Zeynep İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri” *Belleten LXXXIV*, Sayı 299, (2000): 357-398; Serdar Sakin, “Minas Çeraz (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri,” *Gazi Akademik Bakış* 8, Sayı 16, (2015): 237-258. Ayrıca bkz., Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2000): 7.

gelmişlerdir. Shaftesbury ve Argilly Düklerini, Carnarvon'u, Grand Duff, John Morley ve daha sonra Ermeni Meselesinde ve Balkan Komitesi'nde adı sıkça duyulacak olan James Bryce'ı ziyaret etmişlerdir. O zaman muhalefette olan Liberal Parti'nin başındaki Lord Hartington ve bilhassa Bulgar olayları örneğinde görüldüğü üzere Osmanlı'daki azınlıkları İngiliz iç politika malzemesi olarak kullanmadaki başarısıyla bilinen William Gladstone ile görüşmüşlerdir.⁴ Liberal Parti ve Gladstone, Ermeni Meselesi'ni de Disraeli'ye karşı politik malzeme haline getirmiş⁵ ve Gladstone liderliğindeki Liberal Parti 1880 yılının Nisan ayında iktidara geldikten hemen sonra Ermeni Meselesini siyasi hedefleri için kullanmaktan çekinmeyip meselenin önde gelen muhataplarından olmuştur.⁶ Ayrıca Gladstone, kurulan İngiliz-Ermeni cemiyetlerinin hemen hepsinin banisi olarak konunun yakın takipçilerinden olduğunu göstermiştir.⁷

İngiltere'deki Ermeni heyeti faaliyetlerine hız kesmeden devam ederken İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses, Layard vasıtasıyla Ermeni isteklerini kabul ettirmeye çalışmaktadır. Patrik henüz Ermeni heyeti Avrupa'ya hareket etmeden önce Layard'ı ziyaret etmiştir. Nisan 1877- Aralık 1880 tarihlerinde İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Henry Layard anılarında, Ermenilerin 93 Harbi öncesinde Sultan'a bağlı ve barışçıl olduklarını, Rusya'nın entrikaları ve ajanlarının faaliyetlerine rağmen Bulgarlar gibi hareket etmediklerini söylemektedir. Ama Patrik Nerses, Ayastefanos'tan sonra Ermeniler için bir özerklik düşüncesini gerekli bulmuştur.⁸

18 Mart tarihli bu görüşmede Nerses, Layard'a Rusya ile savaş ve barış sürecinde Ermenilerin antlaşmada yer almasının durumu kökünden değiştirdiğini ifade etmiştir. Layard görüşmede Nerses'e Ermenistan'dan neyi kastettiğini sormuştur. Nerses'e göre coğrafi bir ifade olarak Ermenistan, Sivas, Van, Diyarbakır'ın büyük kısmı ve Antik Kilikya Krallığı ile denize kadar güney Torosları içine almaktadır. Tüm bu bölgenin özerkliği istenmektedir. Nerses, Ermenilerin haklarını almak için Avrupa'dan istedikleri sonucu

4 Yavuz ve İskefiyeli, "İstanbul Ermeni," 369-381. Karaca'ya göre Gladstone'un Bulgar kampanyası başarıya ulaşmasından sonraki ikinci büyük kampanyası Ermeni Meselesi'dir. Bkz., Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 214.

5 Şaşmaz, *British Policy*, 9.

6 Lee'ye göre, Gladstone'un başbakan olması İngiltere'yi Ermenilerin 'avukatı' durumuna getirmişti. Bkz., Ki Young Lee, "Ermeni Sorunu'nun Doğuşu" (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 81.

7 Tolga Başak, *İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 170.

8 *The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*, Ed. Sinan Kunalp (İstanbul: The Isis Press, 2009), 441, 444-445.

alamazsa Rusya'ya başvuracaklarını belirtmiştir. Layard buradaki nüfusun çok büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu söylemiş ve Ermenilerin özerklik taleplerine uyulması halinde bölgenin kısa sürede Rusya'nın ilhakına uğrayacağı konusunda uyarıda bulunmuştur. Rusya'nın etkisini Suriye ile Dicle ve Fırat nehirlerine kadar genişletmesi İngiliz çıkarlarına ters düşecektir. Bu nedenle Layard, İngiliz Hükümeti'nden Ermenilerin özerklik taleplerine karşı dikkatli olunmasını istemiştir. Aynı zamanda Ermenilerin İngiltere'nin sempatisine, ilgisine ve yardımına layık olduklarını ve Kongre'de özellikle Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler için güvence verilmesi gerektiğini Dışişleri Bakanlığı'nda son günlerini yaşayan Lord Derby'ye gönderdiği yazısında bildirmiştir.⁹

Layard, Lord Derby'ye 20 Mart'ta konuyla ilgili bir yazı daha göndermiştir. Babıali'de yüksek mevkide bulunan bir Ermeni, Layard'a gizli kalması kaydıyla Ermenilerin özerk bir Ermeni vilayeti için anayasa hazırladıklarını ve bunu Berlin Kongresi'ne sunmayı planladıklarını söylemiştir. Ermeniler tasarıyı İngiltere'nin destekleyeceklerini ümit etmektedirler ve hazırladıkları tasarıyı İngiltere Hükümeti'nin kongreye sunup sunamayacağını öğrenmek istemektedirler.¹⁰ Layard 25 Mart'ta bu tasarıyı Lord Derby'ye göndermiştir. Ermeni tasarısına göre, Ermeni vilayetlerine ilişkin reformlar Ermeni amaçlarına hizmet edemeyeceğinden dolayı tek çözüm yolu olarak özerklik görülmektedir. Bu çözümün İngilizlerin Hindistan yoluna karşı yabancıların nüfuzunu kıracağına ve Rusya'nın buradaki himayesini ortadan kaldırılacağına inanmaktadırlar. Özerk bir idare kurulursa Rusya'nın Asya'da bir tehdit oluşturmasının önüne geçilerek İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edilebilir. Özerk Ermenistan'ın sınırları ise Karadeniz'de Giresun-Samsun arasından Fırat yoluyla Birecik'e kadar Diyarbakır ile İran sınırı arasında kalmaktadır. Layard yazısında Ermenilerin dillendirdikleri özerklik taleplerinin sakıncalarından bahsetmektedir. Doğu'da İngiliz çıkarlarına karşı ciddi sonuçlar doğurabilecektir. Çünkü böyle bir özerk yapının Layard'ın daha önce belirttiği gibi Rus idaresine girme ihtimali vardır. Tasarıda "*Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere Ermenistan'a bir özerklik sağlamayı düşünmüştü.*" ifadesine Layard karşı çıkmış ve eğer böyle bir şey söz konusu olsaydı haberim olurdu demiştir. İngiltere, Türk idaresi altındaki bütün unsurlara iyi ve uygun himaye sağlanmasını arzu etmektedir diyen Layard, genel bir ifadeyle de olsa Ermenilere karşı tüm kapıları kapatmadığını göstermiştir. Layard, Ermeni tasarısına karşı şüpheyle yaklaşmışsa da, Ermenilerin İngiliz sempatisine,

9 Layard'dan Lord Derby'ye 18 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 159-161. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 154-155; *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 445.

10 Layard'dan Lord Derby'ye 20 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 161-162. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 156.

ilgisine ve yardımına değer olduğunu ve Kongre'de onlar için bir şeyler yapılması gerektiğini İngiliz Dışişleri'ne bir kez daha bildirmiştir.¹¹

2. İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne Bakışı ve Meseleyi Kullanmaya Karar Vermesi

93 Harbi sonrasındaki süreçte olduğu gibi Ermeni Meselesi'ne dair de etkin bir politika belirlemede zorluk yaşayan Lord Derby, Mart ayının sonunda Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiştir. Aktif bir şekilde görevi devralan Lord Salisbury'nin ilk işi, literatüre “*meşhur*” olarak geçen ve Ayastefanos Antlaşması'na açıkça meydan okuyan 1 Nisan 1878 tarihli sirkülerini yayımlamak olmuştur.¹² Rusya'ya karşı yapılan bu hamle sonucunda iki devlet arasında sular ısındı ama sonunda İngiltere ile Rusya arasında 30 Mayıs 1878 tarihinde bir protokol imzalanmıştır.¹³ Berlin Kongresi'ndeki görüşmelere esas teşkil edecek bu protokol ile Berlin Kongresi'nin yolu açılmıştır.

Lord Salisbury İngiliz Dışişleri Bakanı olduktan kısa süre sonra 11 Nisan 1878'te Layard'a Lord Derby'ye gönderilen Ermeni tasarısının aynen İngiliz Hükümeti'ne sunulduğunu söylemiş ve Patrik Nerses'in bilgilendirilmesini istemiştir.¹⁴ İki gün sonra Nerses, Lord Salisbury'ye bugün Türk Ermenilerinin kaderinin İngiltere'nin elinde olduğu cevabını vermiştir.¹⁵

Anlaşılan Lord Salisbury, Ermeni konusunu İngiliz çıkarları çerçevesinde kullanmak için kolları sıvamıştır. Ancak bunu yaparken politikasını dikkatli ve en verimli olacak şekilde oluşturmaya özen göstermelidir. Çünkü meselenin bir ucunda Osmanlı ve Rusya ile ilişkiler diğer ucunda ikincil konumda olsa da kendilerinden yüksek beklentili ve politik potansiyele sahip Ermeniler vardır. Lord Salisbury, İngiliz dış politikasında emsal olabilecek bir başarıyla konunun üstesinden gelecektir. Rusya ile ilişkilerini bozmayacak, Osmanlı'nın

11 Layard'dan Lord Derby'ye 25 Mart 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 162-166. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 156-160.

12 “İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 878 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiyyenin Sureti Tercümesidir,” *BOA, Y.PRK.HR.*, 2/71. İngilizcesi için bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News*, Cambridge University Press, London 1938, 373-380.

13 Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul 1983, 618-619; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C.II, yay. haz. Bekir Srtkı Baykal, TTK Basımevi, Ankara 1987, 334-336.

14 Lord Salisbury'den Layard'a 11 Nisan 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 168. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 160.

15 İstanbul'daki Ermeni Patriği'nden Salisbury'ye 13 Nisan 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 168-169. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 160-161.

onaylayacağı ve Ermenilerin isteklerine de bir miktar arka çıkacak çözümün temel hedefi kuşkusuz İngiliz çıkarlarına edeceği hizmettir. Tarihte Kıbrıs Konvansiyonu olarak bilinen ve Kıbrıs idaresinin İngilizlere bırakıldığı anlaşmanın çıkış noktası burasıdır. Gizli bir şekilde yürütülen görüşmeler sonucunda Rusya'nın yanı sıra muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için müttefiki konumunda olan Fransa'dan bile habersiz Osmanlı'ya Kıbrıs Konvansiyonu'nu kabul ettirecektir. Süreç kolay ilerlemese de sonunda İngiltere istediğini alacaktır.

21 Nisan'da Disraeli, Kraliçe'ye görüşlerini sunarken Doğu Anadolu'yla ilgili, "eğer Batum serbest liman olacaksa Kars'ın Rusya tarafından işgali bizim için problem olmayacaktır ama Batum, Rusya'da kalırsa Ermenistan'daki Rus mevcudiyetini etkisiz hale getirmek için Küçük Asya sahilleri üzerinde bazı ada veya mevkiileri işgal etmeliyiz" demiştir.¹⁶ Salisbury, Doğu Anadolu'daki Rus tehlikesine ilişkin olarak Layard'a 2 Mayıs'ta bir telgraf göndermiştir. Kesin bir karara varılmamış olmakla birlikte Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması yapılabileceğinden ve bunun için Akdeniz'de bir limana sahip olunmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. 9 Mayıs'ta Salisbury, Rusya'nın Suriye ve Mezopotamya üzerindeki etkisinin çok ciddi bir rahatsızlık yaratacağı için İngiltere'nin Osmanlı ile bir ittifak anlaşmasına uzak olmadığını ifade etmiştir. Ertesi gün ise ittifak müzakerelerinde nasıl bir yol izleneceği belirginleşmeye başlamıştır. Nihayetinde 16 Mayıs tarihinde Osmanlı Devleti ile ittifak yapılacağı kesinleşmiştir. Layard'a gönderdiği yazısında Salisbury, iki koşulda savunma ittifakının olabileceğini belirtmektedir. Biri Kıbrıs'ın işgali diğeri ise Ermeni ifadesi kullanılmadan Rusya ile yapılan antlaşmadakine benzer şekilde (Ayastefanos'un 16. maddesine atıf yapılıyor) Asya'daki Hıristiyanlara iyi bir yönetim için İngiltere'ye özel güvenceler verilmesidir. Böylelikle herhangi bir suistimal durumunda İngiltere'ye özel olacak bir uyarı ve protestoda bulunma ayrıcalığı/yetkisi tanınmalıdır demektir.¹⁷

16 W. F. Monypenny and George Earle Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, Vol. VI, 1876-1881 (New York: The Macmillan Company, 1920), 290.

17 Lady Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, Vol:II, 1868-1880 (London: Hodder and Stoughton Limited, 1922), 266-269; *Memoirs of Sir Henry A. Layard*, 394-396. Ayrıca bkz., Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (London: Harvard University Press, 1934) 82-83; George Hill, *Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*, çev. Nazım Can Serbest (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 237; Harold Temperley, "Disraeli and Cyprus," *The English Historical Review* 46, No.182, (Apr., 1931): 277; Salâhi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı," *Belleten* XLII, Sayı 168, (Ekim 1978): 730-731; Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984), 21; Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1968), 83.

30 Mayıs 1878 tarihinde de Salisbury Layard'a anlaşmanın neden imzalanması gerektiğini anlatan önemli ve detaylı bir telgraf göndermiştir. Salisbury'ye göre, Türk Asyası kendi kendini yönetme yeteneği olmayan ve bağımsızlık gözetmeyen birçok ırk ve dinden oluşan toplumlara kapsamaktadır. Rusya ile görüşmeler sonucunda Ayastefanos'un şartlarının düzeltilmesi muhtemelse de Asya Türkiye'sine ilişkin hükümlerin değiştirilmesi konusunda ümit yoktur. Osmanlı ordusunun başarısızlığı, hükümetinin zayıflığı gelecekte siyasi değişikliğe yol açabilirdi. Kars, Ardahan ve Batum'u elinde bulunduran Rusya, Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya'da avantajlı duruma gelebilir ve buraları istilaya kalkışabilir. Bu durum hem Osmanlı egemenliği hem de İngiliz çıkarları için tehdit oluşturmaktadır. Çözüm ise İngiltere ile Osmanlı arasında yukarıda belirtilen iki koşulu içeren bir anlaşmanın imzalanmasıdır.¹⁸ Salisbury bu yazılarında Ermenilerle yapılan herhangi bir görüşmeden veya onların istek ve çıkarlarından bahsetmemiştir.

Konu hakkında süren görüşmeler sonunda 4 Haziran'da Meclis-i Mahsusa'da ittifak anlaşması kabul edilmiş ve aynı tarihte Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile İngiltere Elçisi Layard arasında Kıbrıs Konvansiyonu (Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey/Osmanlı-İngiltere İttifak Anlaşması) imzalamıştır. Anlaşmayı onaylayan Padişah fermanı ise ancak 15 Temmuz 1878'de çıkmıştır¹⁹

İki maddelik anlaşma şu esasa dayanmaktadır: “*Rusya Devleti Batum, Ardahan, Kars veya adı geçen yerlerden birini işgal altında tutup da ileride her ne vakit olursa olsun, kesin barış sözleşmesiyle tayin olunan Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha ele geçirip istilaya başlayacak olur ise, bu halde İngiltere Devleti, bu toprakları silah ile korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti'yle birleşmeyi taahhüt eder. Ve buna karşılık Padişah Hazretleri de ülkesinde bulunan Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare ve korunmasıyla ilgili ilerde iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli islahatı uygulayacağını İngiltere Devleti'ne vadeder. Bu nedenle İngiltere taahhütlerini yerine getirebilmek için Kıbrıs Adası'na asker yerleştirerek adayı idare edecektir.*”²⁰

18 “The Marquis of Salisbury to Mr. Layard (30 May 1878),” *British House of Command Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878, 1-2*; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 164-167. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 177-179.

19 “Suret-i Ferman-i Ali,” *BOA, Y.EE., 94/77, 3 Temmuz 1294 (15 Temmuz 1878)*. Belgenin transkripsiyonu için bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000), 60-62.

20 Layard, ertesi gün imzalanan anlaşmayı Salisbury'ye gönderdi. Bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (5 June 1878),” *Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878), 3-4*. Ayrıca bkz., Gürel, *Kıbrıs Tarihi*, 24; Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 254-255; vd.

Kıbrıs, İngiltere'nin olası Rus saldırısına ve Anadolu'yu işgal etme ihtimaline karşı bir teminat olarak ele geçirilmektedir ve anlaşmaya Ermeni Meselesi de dahil edilmiştir. Kıbrıs Konvansiyonu'nun temel gerekçesi Ermeniler değildir ama Lord Salisbury ustalıklarla Ermeni Meselesi'ni bu konuyla birleştirmiştir. İngiltere Doğu'da ve Uzak Doğu'daki çıkarlarını güvence altına almaya çalışırken Ermeni kozunu ilerleyen süreçte Kıbrıs Konvansiyonu'nda belirtildiği gibi kullanacaktır. Ancak Berlin Kongresi ve Antlaşması'nda görüleceği üzere İngiltere öncelikle Ermeni Meselesi'nde tüm sorumluluğu üzerine almamak için diğer Büyük Güçleri konuya dahil edecek ve bu tutumunu antlaşmanın imzalanmasını izleyen süreçte mümkün olduğu kadar devam ettirecektir.

İngiltere ile Osmanlı arasında ittifak görüşmeleri sürerken gelişmelerden habersiz olan Ermeniler İngilizler nezdinde faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Bir taraftan Patrik Nerses, Layard ve Salisbury'yi Ermeni Meselesi'ni desteklemeleri için ikna etmeye çalışırken diğer taraftan İngiltere'deki Ermeni heyeti faaliyetleri arasına Başbakan Disraeli ile Lord Salisbury'den randevu alma taleplerini eklemektedirler.

Başbakan Disraeli'den bir randevu almayı başaramamışlardır. Ancak Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ile 10 Mayıs 1878'de görüştükleri konuyla ilgili çalışmalarda belirtilmiştir. Lord Salisbury ile Layard'ın yazışmalarında Ermeni heyetiyle yapılan bir görüşmeden bahsedilmediği gibi görüşmenin detayları hakkında da net bir bilgi bulunmamaktadır.²¹ Açık olan ise heyetin yaptığı görüşmelerin resmi bir mahiyet taşımadığıdır. Söylendiğine göre görüşmede Kırimyan, Patrik Nerses'in 1 Mart tarihli İngiltere'den yardım talebini içeren mesajını Lord Salisbury'ye sunmuştur. Mesajda Ermeniler nüfuslarının yoğun olduğu bölgelerde özerk bir idare kurulması için İngiltere'den yardım istemektedirler. Lord Salisbury başvuruyu olumlu karşılamıştır. Ermenilerin geleceğinin Berlin Kongresi'nde belirleneceğini ve Kongre'nin Ermenilere refah, özgürlük ve barış sağlayacak bir yönetimi güvence altına alacağına dair güvence vereceğini ifade etmiştir.²² Kıbrıs Konvansiyonu'nun imzalandığı 4 Haziran'da hazırlanan bir Ermeni reform tasarısı Kırimyan tarafından Salisbury'ye sunulmuştur. Salisbury 10 Haziran'daki cevabında teşekkürlerini ileterek İngiliz Hükümeti'nin gerekli değerlendirmeyi yapacağı sözünü vermiştir.²³

21 Eserlerde bu görüşmenin olduğuna dair bilgilerin bulunmasına rağmen Yavuz ve İskefiyeli, İngiliz kaynaklarında böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine dair net bir kayıt olmadığını, bu nedenle böyle bir görüşmenin meçhul olduğunu iddia eder. Bkz., Yavuz ve İskefiyeli, "İstanbul Ermeni," 373-375.

22 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914* (London: Gomidas Institute Books, 2003), 74-75; Şaşmaz, *British Policy*, 8.

23 Şaşmaz, *British Policy*, 12.

Haziran ayının başında Ermeni heyetinin temasları devam etmiş ve Londra'daki Ermeni cemaatinin faaliyetlerinin de etkisiyle Ermeni Meselesi ilk kez İngiltere Parlamentosu'nda görüşmelere konu olmuştur.²⁴ Sir John Kennaway 3 Haziran'da Avam Kamarası'nda belirttiği üzere 4 Haziran'da Dışişleri Müsteşarı'na Ermenilerle ilgili bir soru yöneltmiştir. Sir John Kennaway, Majestelerinin Hükümeti'nin Türk yönetimi altında yaşayan diğer Hıristiyanlar kadar Ermenilerin durumunu da üstlenecek mi diye sormuştur. Dışişleri adına Mr. Bourke, “*Ermenilerin davasının mecburi olarak Kongre önüne gelmesi gerektiğini göreceksiniz ve hiç şüphe yok ki, Güçler tarafından dikkatle incelenecektir.*” cevabını vermiştir.²⁵

6 Haziran'da Lordlar Kamarası'nda Ermeni Meselesi tekrar görüşülmüştür. Carnarvon ve Shaftsbury, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kötü durumlarını ele almışlardır. Ayastefanos Antlaşması'nda herhangi bir garanti bulunmaktadır ve İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde Ermeni çıkarlarını korumak ve bu konuda reformların yapılmasını sağlamak için çaba harcanması gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Söz alan Salisbury sadece Ermenilere yönelik özel bir reform talebinde bulunmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Çünkü Ermenilerin durumu Balkanlardaki Hıristiyanların durumundan çok farklıdır. Anadolu'da dağınık halde ve Türk nüfus ile iç içe yaşamaktadırlar. Salisbury, Ermeni Meselesinin²⁶ Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan maddeye göre Berlin Kongresi'nde ele alınması gerektiğini düşünmektedir ve Büyük Güçlerin bu konuya sempatiyle ve Ermeniler lehine iyileştirme isteğiyle yaklaşacaklarına eminim demektedir.²⁷ Berlin Kongresi'ndeki İngiliz politikası bu güzergahta şekillenecektir.

Lordlar Kamarası'ndaki bu görüşmeden sonra Berlin Kongresi'nde İngiltere'yi temsil edecek olan Başbakan Disraeli ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Berlin'e gitmek üzere hazırlıklara başlamışlardır.²⁸ Ermeni heyeti de 13 Haziran'da toplantılarına başlayacak kongrenin yapılacağı Berlin'in yolunu tutmuşlardır.

24 Kirakossian, *British Diplomacy*, 75; Tolga Başak, “Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu,” *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61, (Eylül-Aralık 2004): 1008.

25 *Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878, Vol.240, 1068; Hansard, Questions, HC., Deb., 04 June 1878, Vol.240, 1168.*

26 Burada *the case of Armenia* ifadesi kullanılmıştı.

27 *Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878, Vol.240, 1242-1246.* Ayrıca bkz., Kirakossian, *British Diplomacy*, 75; Yavuz ve İskefiyeli, “İstanbul Ermeni,” 380.

28 Disraeli ve Salisbury 11 Haziran'da Berlin'e geldiler. Bkz., Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, 279; Monypenny and Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, 314.

3. İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde Ermeni Meselesi'ni Üstlenmesi

Berlin Kongresi, Büyük Güçler'in temsilcilerinin katılımıyla 13 Haziran 1878'de Berlin'deki Radziwill Sarayı'nda Bismarck'ın başkanlığında toplandığı sırada İngiltere'den ayrılan Kırımın ve Çeraz Berlin'e geldiler. Ertesi gün 14 Haziran'da Rusya'daki temaslarının ardından Stefan Papazyan ve Horen Narbey Berlin'deki heyete katılmıştır.²⁹ Ermeni heyeti faaliyetlerini Berlin'de sürdürmüştür. İstek ve taleplerini duyurabilmek için yoğun çaba harcamışlardır.³⁰ Kongre başladıktan sonra faaliyetleri hız kesmeği gibi bazen şikâyet sebebi de olacaktır. Alman temsilcilerden Prens Hohenlohe anılarında, 10 Temmuz gecesi “*yine Ermeniler, kendi işleri için beni rahatsız ettiler*” diyecektir.³¹

Ermenilerin Berlin'deki faaliyetlerinden Osmanlı tarafı haberdardır. Berlin Kongresi'nde Osmanlı'nın baş temsilcisi olan Karatodori Paşa, Ermenilerin faaliyetlerine yer ayırdığı “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*” adlı raporunda Ermenilerin boş durmayıp Kongre'nin azalarıyla görüşüklerini bildirmiştir.³² Ayrıca Karatodori Paşa, Berlin'deki gelişmeleri neredeyse günü gününe haber vermiştir.³³

Patrik Nerses, Berlin'de bir kongre toplanması kararı alınınca Salisbury ve Prens Bismarck'a mektuplar göndermiştir.³⁴ Ermeni heyeti Berlin'e gelmeden önce Bismarck'a 6 Haziran tarihli bir mektup gelmiştir. Ardından 25 Haziran 1878'de Ermeni taleplerini içeren bir mektup daha verilmiştir. Bu mektup özetle, “*Ayastefanos Muahdesi'nin 16. bendi ahkâmınca davalarına Kongre'de bakılacak olan memalik-i Osmaniye Ermenileri Avrupa memalik-i Osmanisi Hıristiyanlarından gayetle ziyade bir idare-i itisafiyeye (zulüm ve haksızlık etme) elinde yaşamış olduklarına mebni onlara müsaid olacak ıslahat-ı idareye kendilerinin dahi malik olmasını arzu etdiklerinden Erzurum ve Van'dan ve Diyarbekir'in ekseriyeti Ermenilerde olan parçasından mürekkebe olacak bir Ermeni vilayetine Ermenilerden vali gönderilmesini ve bu vali taraf-ı eşref-i Padişahi'den beş sene için tayin olunub Düvel-i*

29 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 240.

30 Yavuz ve İskefiyeli, “İstanbul Ermeni,” 382-390.

31 Hayreddin Nedim Bey, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuatı*, C.5 (Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326), 42.

32 “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*,” BOA, Y.PRK.HR., 3/87. Raporun transkripsiyonu ve değerlendirilmesi için bkz., Taner Aslan, “Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

33 BOA, YEE., 77/1; BOA, Y.PRK.A, 1/109.

34 *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 444-445.

zaminenin muvaffakiyeti olmadıkça azl edilmemesini ve valinin makarr-ı (merkez) idaresi Erzurum olmasını ...” ve bunların hemen teşkil edilmesini içermektedir.³⁵ Disraeli'yi göre, “Ermenileri kongreye bir istidaname vermekten kimse men` edemez.” ve bu Osmanlı'nın hukukunun muhafazası için gereklidir.³⁶ 28 Haziran'da Bismarck, kongreye söz konusu arzuhali sunmuştur. Bu sırada İstanbul'da Layard'ı ziyaret eden Patrik Nerses, Disraeli ve Salisbury'nin Ermeni isteklerini kongreye iletmeleri tavsiyesinde bulunması için Layard'a ricada bulunmuştur. Layard, Salisbury'ye Patrik'in “Ermenilerin koruma ve yardım için, sadece İngiltere'ye güvenmekte olduklarından emin olmanızı isteriz” notunu iletmıştır.³⁷ Ayrıca Karatodori Paşa'nın söylediğine göre kongre sırasında, Berlin'de Ermeniler lehinde bir şeyler yapmadıkları takdirde İngiltere'de itirazlarla karşı karşıya kalacakları söylentisi de İngiliz temsilcilerini etkilemiştir.³⁸

Berlin'deki Osmanlı Sefiri Sadullah Bey, 18 Haziran'da Ermeni heyetiyle görüşüp onların isteklerini dinlemiştir. Ermeni eyaletlerinin ıslah ve Ermeni vali isteklerine karşılık olarak Sadullah Bey heyete “buraya kadar boşuna gelmişsiniz çünkü, Osmanlı Devleti kendi tebaasının ihtiyaçlarını karşılamaya tamamiyla meyyaldır” cevabını vermiştir. Konferansta bir teşebbüste bulunmalarından vazgeçirmek için uygun bir lisan kullandıysa da pek etkili olamamıştır.³⁹

13 Haziran'da başlayan ve 31 gün süren 20 oturumluk Berlin Kongresi'nde pek çok konu ele alınmıştır. Ermeni Meselesi ise ilk olarak 4 Temmuz 1878 tarihli 12. oturumda İngilizler tarafından gündeme getirilmiştir. Kongre'de İngilizlerin Ermeniler ile ilgili konuyu açarak tartışmaları başlatması meselenin artık resmen uluslararası boyuta taşındığı anlamına gelmektedir. Berlin Kongresi'nde Ermenilerle ilgili oturumlar ve konu hakkındaki yapılan görüşmeler aşağıda belirtildiği şekilde gerçekleşmiştir.

Bulgaristan, Rumeli ve Sırbistan sınırlarının uzunca tartışıldığı 12. oturumun sonlarına doğru, Yunan sınır meselesinin görüşülmesi mevzusu gündeme getirildikten hemen sonra, Lord Salisbury Ermeni konusunu açmıştır. Ayastefanos'un Ermenistan'a dair olan 16. maddesinin kongrede ele alınması amacıyla bir teklif sunan Lord Salisbury, artık resmen konunun kongreye dahil

35 BOA, YEE., 77/1, 11-12; BOA, Y.PRK.A, 1/109, 1.

36 BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 3.

37 Layard'dan Lord Salisbury'ye 1 Temmuz 1878 tarihli belge için bkz., Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 180. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 167. Ayrıca bkz., Kurat, *Henry Layard*'ın, 158.

38 BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 3.

39 BOA, YEE., 77/1, 3; BOA, Y.PRK.A, 1/109, 8.

edilmesini sağlamıştır. Ayastefanos'un 16. maddesinde Ermenilere yapılması belirtilen ıslahat, Rus askerinin geri çekilmesinin şartı gibi gösterildiği için maddenin ilk üç satırında yer alan Rus askerinin çekilmesi kısmının maddeden çıkarılmasını istemiştir. Maddenin geri kalan üç satırında yer alan ve Ermenilere yapılacak ıslahatı içeren ifadeleri kabule hazır olduğunu bildirmiştir. Aksi takdirde Lord Salisbury ileride Ermeniler için özel bir madde önereceğini söylemiştir. Kont Şovalof, bugün vakit bulunmayan bu konu hakkında tartışmaya girmekten kaçınmıştır. Rus birliklerinin tahliyesinin söz verilen reformlar yapılmadan önce gerçekleşmesi halinde ciddi karışıklıklara neden olacağından korktuğunu belirtmiştir. Kongrenin Ermeni konusunu özel surette dikkate alacağı zamana kadar konunun ertelenmesini istemiştir.⁴⁰

4 Haziran 1878'de Kıbrıs Konvansiyonu imzalanmıştı ama henüz Padişahın onayı alınmamıştır. 4 Temmuz'da Lord Salisbury, padişah fermanının mutlaka acilen verilmesinin gerektiğini ve bunun kongre bitinceye kadar gizli kalacağını Karatodori Paşa'ya söylemiştir.⁴¹ Ancak kongre son bulmadan haber basına yansiyacaktır.⁴²

Ermeni konusu iki gün sonra 6 Temmuz 1878 tarihli 14. oturumda tekrar açılmıştır. Lord Salisbury kongrede bulunan yetkili temsilcilere sunduğu teklif ile Ayastefanos'un 16. maddesinin⁴³ “*memleket*” kelimesine kadar olan kısmının kaldırılması ve yerine “*bu taahhüdün kapsamı ve uygulamaya konması için gerekli tedbirler hakkında gelecekte imza yetkisi bulunan altı Büyük Güç ittifak edeceklerdir.*” cümlesinin eklenmesini istemiştir. Lord Salisbury, Ermenilerin menfaatlerinin güvence altına alınması gerektiğini ve bu teklifteki amacın derhal ıslahatın yapılmasıyla beraber gelecekteki gelişmelerle eşzamanlı olarak iyileşme ve mutlulukları hakkında Ermenilere ümit ve emniyet vermek olduğunu söylemiştir.

Söz alan Osmanlı temsilcisi Karatodori Paşa, son savaş sırasında boyun eğmeyen aşiretlerin bazı rahatsızlıklara yol açtığını kabul etmiş, ancak Babiali'nin hızlı bir şekilde bunlara son vermek için önlemler aldığını belirtmiştir. Ancak Lord Salisbury'nin önerisi gelecekte alınacak tedbirlere ait

40 “Protocol No.12 – Sitting of July 4, 1878,” *British House of Command Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress, 186; Berlin Protokolleri Tercümesi*, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaa-i Amire, 162. Berlin Protokollerinin tercümesi için ayrıca bkz., *Muâhedât Mecmûası, C.V* (Ankara: TTK Yayınları, 2008), 178-462. Osmanlıca metinden sadeleştirerek görüşmeleri aktaran bir eser için bkz., Uras, *Tarihte Ermeniler*, 247-249.

41 *BOA, YEE., 77/1, 15.*

42 Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 241-242; Lee, *Cyprus Convention*, 114-115.

43 Osmanlıca metinde sehven 26. bendin yazmaktadır.

gibi görüldüğünden dolayı Karatodori Paşa, Babıâli'nin hazırladığı ve kabul ettiği tedbirlerin kabul edilmesini ve belirtilen maddeye aşağıdaki sözlerin ilave edilmesini istemiştir. Buna göre, “*Babıali, bu konuda alınmış olan tedbirlerin sonucunu altı devlete (Büyük Güçlere) bildirecektir.*” Paşa, bu ilavenin altı hükümeti memnun etmekle birlikte İngiltere temsilcisinin sunduğu metnin anlamını tamamlayacağını ileri sürmüştür.

Kont Şovalof, Lord Salisbury'nin sözlerini tercih etti ve Babıali tedbir almışsa ama icra edilmemişse, bunlardan bahsetmenin faydasız olacağını ifade etmiştir. Kongre Başkanı Bismarck, bağımsız kabileler arasında baskıcı önlemler almanın ve uygulamanın belki de zor olduğunu söylemiştir. Lord Salisbury tarafından önerilen maddenin pratik etkinliği de Bismarck'a göre şüphe uyandırmıştır. Karatodori Paşa, önerisi için ısrarcı oldu ama Lord Salisbury, orijinal metinde bazı değişiklikler yapılması için tartışmanın ertelenmesini önermiştir. Konunun müzakeresi sonraki oturumlardan birine ertelenmiştir.⁴⁴

Karatodori Paşa “*Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat*” adlı raporunda, Lord Salisbury'nin “*altı devleti kendilerine ait olmayan işlere karıştırmakta derkar olan mahzuru ve teklifinden hasıl olacak çeşitli sakıncaları*” açıkladığını belirtmiştir. Karatodori Paşa, “*bu babda ittihaz olunacak tedbirin neticesi düvel-i muazzamaya bildirecektir*” ekini teklif etmiştir. Bunu kongreye dahi teklif ettiği zaman Lord Salisbury bir kere daha düşüneceğini söylemiştir. Neticede Salisbury, Ermeni meselesine dair şu layihayı kongreye sunmuştur: “*Babıali Ermenileri temin ve muhafaza için ittihaz edeceği tedbirin neticesini ona nezaret edecek devletlere bildirecektir.*”⁴⁵ Daha sonra Lord Salisbury metinde tereddüt duyduğu “*ona dikkat edecekler*” kelimeleri yerine “*icrasına nezaret eyleyecekler*” kelimelerini yazdırmıştır.⁴⁶ Metin son haline getirilmiştir ve konuyla ilgili son oturum için hazırdır.

Konu son kez 8 Temmuz 1878 tarihli 15. oturumda ele alınmıştır. Oturumda Osmanlı-İran sınır meselesi ele alındıktan ve Batum Limanı hakkındaki görüşmeler ileriki oturumlara bırakıldıktan sonra Ermenilere dair olan maddeye gelinmiştir. Başkan Bismarck, Lord Salisbury'nin bu konuda tanzim olunacak 16. maddenin müsveddeleri hakkında Osmanlı Devleti temsilcileriyle yapılan

44 “Protocol No.14 – Sitting of July 6, 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878)*, 210; *Berlin Protokolleri Tercümesi*, 181. Karatodori Paşa, bu oturumda Lord Salisbury kongreye teklif edilen bendeki düşünceye aykırı bir değişiklik yapmak istemiş ama Osmanlı murahhaslarının itiraz ve Bismarck'ın dahi katılmadığı bu değişikliği Salisbury geri çekmek zorunda kalmıştı demektir. Bkz., *BOA, Y.PRK.HR.*, 3/87, 4.

45 *BOA, Y.EE.*, 77/1, 20-21.

46 *BOA, Y.EE.*, 77/1, 30-31.

müzakere sonucunu kongreye arz edeceğiz, sözlerini hatırlatarak sözü Lord Salisbury'ye bırakmıştır. Lord Salisbury kararlaştırılan ve Berlin Antlaşması'nda yer alacak maddeyi okumuştur: “*Babiâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki yerel ihtiyaçların talep ettiği ıslahatları ve düzenlemeleri gecikmeden gerçekleştirmeye çalışacak ve Kürtler ile Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenlik ve rahatlarını korumayı garanti altına alacaktır. Bu doğrultuda alınan tedbirleri, sırası geldikçe/periodyk olarak devletlere bildireceğinden adı geçen devletler dahi tedbirlerin yapılmasına nezaret edeceklerdir.*”⁴⁷ Kongrenin onayıyla madde kabul edilmiş ve Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesindeki halini almıştır. Lord Salisbury, İngiltere Baş Sekreterliği'ne 8 Temmuz'da gönderdiği yazıda, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin değiştirildiğini ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde yapılacak reformların Ruslara özel olarak tanınan bir vaat olmaktan çıkarak Sultan tarafından verilen taahhütlerin yürütülmesinin Büyük Güçler'in denetimine bırakıldığını bildirmiştir.⁴⁸

Görüldüğü üzere Berlin Kongresi görüşmelerinde Ermenilerin temsilcisi veya konunun asıl muhatabı gibi davranan İngiltere olmuştur. 61. madde ne Ermenileri ve ne de Osmanlı tarafını memnun etmiş, memnun olan taraf sadece İngiltere'dir.⁴⁹ Osmanlı yönetiminin karşısında uluslararası boyutuyla yeni bir mesele ortaya çıkarken Ermeniler Berlin Kongresi'nde isteklerini karşılayacak bir sonuç elde edememekten yakınmışlardır. Yine de Ermenilerin çıkarları doğrultusunda en fazla beklentisinin olduğu devlet İngiltere gibi gözünmektedir. Robert Kolej'in eski müdürlerinden George Washburn anılarında, arkadaşı olan Patrik Nerses'in İngiltere'ye büyük güven duyduğunu yazmaktadır.⁵⁰ Yine Nerses, kongrenin Ermenilerle ilgili son oturumundan iki gün sonra Layard'ı ziyaret ederek, kongreye sunulan metnin reddi halinde ellerinde kalan tek umudun İngiltere'nin himayesi olacağını söylemiştir.⁵¹ Layard, Patrik Nerses ve Ermeni heyetinin Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesinin istedikleri şekilde sonuçlanmadığından şikâyet ettiklerini ama Kıbrıs Konvansiyonu'nun onlarda çok büyük memnuniyet yarattığını iddia etmektedir. Çünkü İngiltere'nin kaderlerine kayıtsız kalmadığını gördüler

47 “Protocol No.15 – Sitting of July 8, 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878), 225; Berlin Protokolleri Tercümesi, 189-190.*

48 “The Marquis of Salisbury to Her Majesty's Principal Secretary of State, 8 July 1878,” *Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878), 187.*

49 Şaşmaz, *British Policy*, 22.

50 George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011), 133.

51 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, 181-182. Türkçesi için bkz., Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, 168.

demektedir.⁵² Patrik Nerses'in milli meclisteki nutuklarında belirttiği üzere, kazanımları yetersiz olsa da Ermeniler önemli bir yol kat etmişler ve Ermeni ismini bir antlaşmaya sokmuşlardır. Ayrıca İngiltere'nin özel himayesine mazhar olmak bu aşamada önemli bir adımdır denilebilir. Yolun başında olduklarını ve gelecekte olacakların ipucunu ise şu sözleriyle ortaya koymaktadır: “*bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Gelecek için hazırlanalım.*”⁵³

Çeraz “*Berlin Kongresi'nden ne istifade eyledik?*” adlı risalesinde Avrupa idari bağımsızlığımızı bizden esirgedi ama istediğimiz yere bizi yavaş yavaş ulaştıracak bir madde verdi yorumuyla 61. madde için “*işte gelecek için idari bağımsızlık müjdeleyen bir cümle*” demektedir.⁵⁴

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Ayastefanos Antlaşması ve doğal olarak Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yer alan Ermeni Meselesi üzerindeki Rus üstünlüğü geçerliliğini yitirmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Büyük Güçler, Ermeni Meselesi'nin denetleyicisi durumuna getirilirken İngiltere, Osmanlı Devleti ile arasında yapmış olduğu Kıbrıs Konvansiyonu ile meselede diğer devletlerden bir adım öne çıkmıştır.

İngilizler stratejik, politik, ticari ve dini nedenlerden ötürü Ermeni Meselesi'nde öncü bir rol üstlenmiştir. İngiltere, Ermenilerin istekleri ve durumlarından daha çok Patrik Nerses'in coğrafi terim olarak sınırlarını belirttiği Ermenistan coğrafyasıyla ilgilenmektedir. Bu noktada Ermenilerin İngilizlerden beklentisi ile İngiltere'nin Ermeni meselesine yönelik düşüncesi birbirinden ayrılmaktadır. Ermeniler ileri gelenleri bağımsız veya en azından özerk bir yapıya kavuşmak istemektedir. Ancak İngiltere açısından bağımsız bir Ermenistan fikrinin hayata geçirilebileceği şartların ve unsurların uygunlaşması XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar mümkün olmayacaktır. Bunun öncesinde bağımsız bir Ermenistan İngiliz çıkarlarından çok Rusya'nın çıkarlarına hizmet edebilir.⁵⁵

Karal'ın da belirttiği üzere, İngiltere 16. maddenin hükmünden çok korkmuştur. Çünkü bu madde ile Ruslar Ermenileri himaye bahanesiyle Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkabilecek ve nüfuzunu çok genişleterek bütün Anadolu ve İstanbul'u dahi kolaylıkla tehdit edebilecektir. İngiltere politikasını

52 *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, 446.

53 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 265. Ayrıca bkz., Gürün, *Ermeni Dosyası*, 115-116; Kurat, *Henry Layard'ın*, 158-160; Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 14-15.

54 Kaynak için bkz., 3. dipnot.

55 Başak, *İngilterenin Ermeni Politikası*, 63-65.

oluştururken bu tehdidi ortadan kaldıracak çözümler üzerinde çalıştı ve Ermeni meselesini çözümün odağına yerleştirmiştir.⁵⁶

İngiltere, gerçekleştirmek istediği emperyalist politikalarında Ermeni Meselesini bir araç olarak kullanma fırsatını kaçırmamıştır. Hem Hindistan yolu üzerindeki Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Basra Körfezi hattının kontrolünü sağlamlaştırabilecek hem de kendisine tehdit olabilecek Rusların bu meseleyi bahane ederek müdahalede bulunmasını ve güneye ilerlemesini engelleyebilecektir. Öte taraftan İngiltere, Karadeniz'den İran'a uzanan transit ticaret yolunun⁵⁷ güvenliğini sağlamlaştırırken Ermeni Meselesindeki üstünlüğünü kullanarak Osmanlı Devleti'ne yönelik baskı ve nüfuz kurma işlevine de sahip olabilecektir.

Bu nedenlerden ötürü İngiltere, Berlin Kongresi'nde olduğu gibi Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını izleyen günlerden başlamak üzere Ermeni Meselesinin önde gelen muhataplarından biri olmuş ve adeta meselenin hamiliğini üstlenmiştir. Berlin Antlaşması üzerinden henüz bir ay kadar geçmişti ki padişahın yapmak zorunda olduğu dâhili ıslahatla ilgili tedbirlerin hemen alınması gerektiğine dair Layard tarafından Babıâli'ye 19 Ağustos 1878 tarihinde bir nota verilmiştir. Münir Süreyya Bey tarafından 1916 yılında tamamlanan rapora göre, Ermeni Meselesi'nin 1883 yılına kadar sürecek birinci dönemi İngiltere'nin öncülüğünde başlamıştır.⁵⁸ Fasılalarla ve farklı aşamalarla günümüze kadar uzanan Ermeni Meselesinin bu ilk aşamasında İngiltere, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine yaptığı eklemeye dayanarak diğer devletleri de yanına çekmeye çalışıp Osmanlı Devleti'ne defalarca nota/muhtıra vermiş veya bu konuyla ilgili girişimlerde bulunmuştur. İngiltere diğer devletlerden beklediği desteği göremediği noktada ise Kıbrıs Konvansiyonu'yla elde ettiği ayrıcalığı kullanmıştır. Meselenin savunucusu ve takipçisi olduğunu bu ilk aşamada sürekli göstermiştir.

56 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 130.

57 1870'lerde İngiltere Trabzon Vilayeti deniz ticaretine hâkim durumdaydı ve İngiltere'nin ithalattaki payı yarısından fazlaydı. İngiltere'den gelen malların çoğunluğu Ermenilerin yaşadığı bölge üzerinden İran'a gönderiliyordu. İngiltere'nin Trabzon Vilayeti deniz ticaretindeki yeri ve söz konusu ticarete ilişkin detaylı tablolar için bkz., Mustafa Malhut, "Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)," *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Ed., Mehmet Okur, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy (Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2020), 301-339.

58 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, 28.

Sonuç

Ermeni Meselesi, 93 Harbi'ni izleyen barış sürecinde uluslararası alanda gündeme gelmiştir. Berlin Antlaşması imzalandığında İngiltere'nin de desteğiyle tam anlamıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır ve Osmanlı Devleti'nin son elli yılında uğraşmak zorunda kaldığı uluslararası meseleler silsilesine eklenmiştir.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı topraklarına ve iç işlerine yönelik dış müdahale için uygun bir zemin oluşturduğu için Ermeni Meselesi, Osmanlı'ya karşı baskı ve politik malzeme olarak kullanılmaya hazır hale gelmiştir. Nitekim Berlin Antlaşması'nı izleyen günlerden başlamak üzere Osmanlı'ya verilen birçok nota/muhtıra meselenin kâğıt üzerinde kalmadığına işarettir. İngiltere, barış görüşmelerinde olduğu gibi sonrasında da ön plana çıkan devletlerden biri olmuştur.

Ermenilerin Ayastefanos Antlaşması ile elde ettikleri kazanımlar, Rus kazanımları gibi geçicidir. Bu yüzden Avrupa'da Osmanlı ile Rusya arasındaki nihai barışı belirleyecek bir kongre mevzusu gündeme geldiği andan itibaren Ermeniler rotalarını Avrupa'ya çevirmişlerdir. Berlin Kongresi'nin toplanmasında ve maddelerin yeniden ele alınmasındaki baskıcı güç İngiltere'ye aittir. Diğer büyük devletlerin de çıkarları gözetilerek büyük oranda İngiliz çıkarları doğrultusunda antlaşma şartları ve koşulları yeniden şekillenecektir. Ermeniler kendi isteklerini gerçekleştirmek doğrultusunda İngiltere'nin uluslararası arenadaki gücünü ve Rusya'ya karşı alternatif bir dayanak olacağını düşündüklerinden dolayı Berlin Kongresi öncesinde ve sürecinde en fazla İngiltere'ye bel bağlamışlardır.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi Karadeniz'in, Anadolu'nun ve Akdeniz'in doğusu ile Hindistan güzergahındaki Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz çıkarlarına göz ardı edilemeyecek bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu tehdide Ermenilerden gelen talepler eklenince İngilizler, Rus tehdidi ile Ermeni isteklerini Osmanlı'yı da tamamen kaybetmeyecek şekilde çözmeye odaklanmışlardır. İngiltere, Ermenilerin yaşadığı bölge üzerinde söz sahibi olabilmek için politik argüman olma potansiyeline ulaşmış Ermeni Meselesi'ni kullanmanın kaçınılmaz olduğunu fark etmiştir. Kıbrıs Konvansiyonu'yla İngiltere'nin attığı ilk adım Berlin Antlaşması'yla tamamlanmıştır. Bulunan çözüm zamanla İngiltere'yi Ermeni Meselesinin önde gelen dış/yabancı müdahili yapmıştır. 1870'li yılların ortasından itibaren geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından uzaklaşan İngiltere için Ermeni Meselesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerindeki değişimin izlenebileceği alanlardan biri olmuştur.

İngilizler Ermenilerin istekleri ve beklentileri noktasında Ermenileri cesaretlendirmemeye ve onlara teminat vermemeye özen göstermiştir. En fazla dikkat ettikleri husus ise Ermeni Meselesini kendi çıkarları ve politikaları çerçevesinde kullanmaktır. Ermeni Meselesini İngiltere'nin ortaya çıkardığını iddia etmek zordur. Bununla birlikte mesele ön hazırlıkları yapılmış bir şekilde İngiltere'nin önüne gelmiştir. İngiltere, Ermeni meselesini kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirdi ve gündemde tutmuştur. İngiltere'nin Ermeni Meselesi çerçevesinde yürüttüğü politikanın da etkisiyle mesele yıllar geçtikçe çözümden gittikçe uzaklaşmıştır. İki dost millet arasında dostluktan çatışmaya giden sürecin başlaması ve gelişmesinde dış faktörler etkili olmuştur.

Ermeni Meselesi 1890'larda ve I. Dünya Savaşı sırasında yeni aşamalar geçirmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkler ile Ermeniler arasında barış tesis edilmesine rağmen soykırım iddialarıyla şekillenecek yeni bir aşama II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıktı ve günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde Ermeni Meselesindeki yabancı etkisi, aktörler değişse de özünü korumaya devam etmektedir. Ermeni Meselesi bugün Ermenilerin bağımsız olarak yaşadıkları bölgede mevcudiyetlerini hatırlatma ve koruma araçlarından biri olmakla birlikte büyük devletler için geçmişte olduğu gibi yine politik bir malzeme olarak kullanılma potansiyelini sürdürmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Berlin Protokolleri Tercümesi, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaai Amire.

BOA, Y.PRK.A., 3/25.

BOA, Y.EE., 77/1.

BOA, Y.EE., 94/77.

BOA, Y.PRK.A., 1/109.

BOA, Y.PRK.HR., 2/71.

BOA, Y.PRK.HR., 3/87.

British House of Command Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878.

British House of Command Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress.

British House of Command Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878, Vol.240.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878, Vol.240, 1068; Hansard, Questions, HC., Deb., 04 June 1878, Vol.240.

Telif Eserler

Aslan, Taner. “Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

- Başak, Tolga. "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu." *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı 61, (Eylül-Aralık 2004): 996-1014.
- Başak, Tolga. *İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Cecil, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, Vol:II, 1868-1880, Hodder and Stoughton Limited, London 1922.
- Gürel, Şükrü S. *Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Hayreddin Nedim Bey. *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı*. C.5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326.
- Hill, George. *Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948*. Çeviren Nazım Can Serbest. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İlter, Erdal. "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü." *OTAM Dergisi*, Sayı 6, (1995): 155-171.
- Karaca, Taha Niyazi. *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. C.VIII. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Kirakossian, Arman J. *British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914*. London: Gomidas Institute Books, 2003.
- Kurat, Yuluğ Tekin. *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1968.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986.
- Lee, Dwight E. *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*. London: Harvard University Press, 1934.
- Lee, Ki Young. "Ermeni Sorunu" nun Doğuşu. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Mahmut Celâleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*. Hazırlayan: İsmet Miroğlu. İstanbul: Bereket Yayınevi, 1983.

Malhut, Mustafa, "Trabzon Vilayeti Deniz Ticaretinin Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi (1830-1914)." *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Ed., Mehmet Okur, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon (2020): 301-339.

Monypenny, W. F. and Buckle, George Earle. *The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*. Vol.VI. 1876-1881. New York: The Macmillan Company, 1920.

Muâhedât Mecmûası. C.V. Ankara: TTK Yayınları, 2008.

Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, 2001.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2000.

Sakin, Serdar. "Minas Çeraz (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış* 8, Sayı 16, (2015): 237-258.

Sonyel, Salâhi R. "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı." *Belleten* XLII, Sayı 168, (Ekim 1978): 727-759.

Şaşmaz, Musa. *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2000.

Şimşir, Bilâl N. *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*. Vol.I. Ankara: TTK Printing Office, 1989.

Şimşir, Bilâl N. *Osmanlı Ermenileri*. Türkçesi: Şinasi Orel. Bilgi Yayınevi, 1986.

Temperley, Harold and Penson, Lillian M. *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News*. London: Cambridge University Press, 1938.

Temperley, Harold, "Disraeli and Cyprus." *The English Historical Review* 46, No.182, (Apr., 1931): 274-279.

The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880, Edited by Sinan Kunalalp. İstanbul: The Isis Press, 2009.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. C.II. Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: TTK Basımevi, 1987.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Yavuz, Fikretin ve İskefiyeli, Zeynep. "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri." *Belleten* LXXXIV, Sayı 299, (2000 357-398).